

BOSHLANG'ICH SINFI ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA LUG'ATLARDAN FOYDALANISH VA ULARNI MAZMUN-MOHİYATINI KUNDALIK HAYOTDA YOSHLAR ORASIDA TATBIQ ETIB BORISH

Boshlang'ich ta'lim fedrasi o'qituvchisi

Zuhriddin Sayfullayev Asliddin o'g'li

E-mail: zuhriddinsayfullayev@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stirishda lug'at ishi doirasida 3-sinf —O'qish savodxonligi kitobida berilgan turli janrdagi asarlardagi lug'at ishiga oid so'zlar tahlil qilingan va metodik yondashilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, ta'sirchan nutq, lug'at tarkibi, lug'at ishi, adabiy til, metodika, sheva, nutq.

Annotation. The article analyzes and methodically approaches the vocabulary work in works of various genres given in the book 3rd grade-reading literacy in the framework of dictionary work in the cultivation of speech of elementary students.

Keywords: start I inner class, influential speech, dictionary content, dictionary work, literary language, methodology, dialect, speech.

Til insonning birlamchi ehtiyoji, anglash, bilish, so'zlash, aloqa-munosabat vositasi bo'lgani bois hamisha jamiyat ravnaqining asosiy mezonlaridan biri bo'lib kelgan. Jumladan, o'zbek tili o'zbek millatining uzoq tarixiy ildizlariga, o'z siyosiy-huquqiy asoslariga ega muqaddas qadriyati, ulkan ma'naviy yutug'idir. Bugungi kunga qadar shonli va sharaflı yo'llarni bosib, keskin va shiddatli to'fonlarni yengib kelayotgan milliy tilimiz davlat maqomida yanada ulug'vor va ustuvorligini namoyon qilib kelmoqda. Shu o'rinda Baquvvat tanasi esa o'zbek tilining ravnaqida beqiyos orin tutgan ajdodlarimizdir, ya'ni Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Furqat, Qodiriy, Cho'lpon, Usmon Nosir kabi buyuk ijodkorlardir. Ularning yaratgan o'lmas asarlari asrlar davomida xalqimiz ma'naviy me'rosini xazinası sifatida qadrlanib, ajdodlarimiz, kelajak avlodlarimizni ma'naviy hayotida juda katta ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Ta'lim -tarbiyada bolaga kichik yoshidayoq adabiy tilga asoslangan nutqni shakllantirib borish, yetuk madaniyatli, millatparvar insonni voyaga etkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'z navbatida tilning jamiyatdagi o'rnini belgilab beruvchi omillardan biridir. —**Agar mendan "sizni nima qiynayapti? - deb**

so'rasangiz farzandlarimizning ta'lim va tarbiyasi deb javob beraman"¹- deydi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev. Bu fikrlari mustaqil yurtimizni, ertamizning egalariga ta'lim - tarbiya berishdek ulkan ma'suliyat, davlat rahbari, mutassadi tashkilotlar, har bir oila, jamiyat a'zolari oldidagi ulkan ish sifatida qarashimizni taqozo etmoqda. Bunda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining roli muhim. O'qituvchining o'zi turli shevadagi so'zlardan foydalansa, o'quvchilarning adabiy tilda gapirishi qiyin. O'qituvchi o'z nutqining bolalarga qanday ta'sir etayotganini kuzatishi, tushunarli va qiziqarli bo'lganini hisobga olishi kerak. O'qituvchining mahoratidan biri shundaki, nutqi yoqimli, ta'sirchan bo'lishi, uning so'z boyligi qanchalik yuqoriligiga bog'liq. Oddiygina misol qilib, tushuntirayotgan mavzusini bir xillikdan qochib o'quvchilarga tilimizning leksik imkoniyatlaridan foydalangan holda ma'nodosh, zid ma'noli so'zlardan foydalangan holatda kichik yoshdagi o'quvchi eslab qoladigan darajada tushuntirilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bolani adabiy tildagi nutqini rivojlantirishda maktabgacha ta'lim tarbiyachilari va boshlang'ich ta'lim o'qituvchining roli kattadir. Nutq vositasida o'qituvchi bolalarning his-tuyg'ularini uyg'otadi, o'quvchilar berilayotgan darsning samaradorligi va ustoz – shogirtlik munosabatini taminlab beradi. Darsda o'qituvchining nutqi birlamchi omil hisoblanadi. Buning uchun o'qituvchining o'zi to'g'ri nuqtani tashkil etishi zarur. Maktab ona tili va o'qish savodxonligi darsliklarida metodik ko'rsatma sifatida lug'at ishlariga doir leksik birliklar aks etgan kichik yoshdagi o'quvchi uchun lug'at ta'lab qiladigan so'zlardan mavzu yakunida namunalar berilgan. Buning natijasida o'qituvchiga metodik ko'rsatma sifatida faqat shu ko'rsatilgan so'zlarning tahlili emas, matndagi tushunilishi qiyin bo'lgan boshqa so'zlarga ham e'tibor berish nazarda tutilgan. Lug'at ishi faqat bolaning so'z boyligi oshirish masalasini hal qilib qolmasdan, darslikdagi ba'zi materiallarning mazmunini tushuntirishda metodik ko'rsatmalar asosida o'qitishda ham qo'l keladi.

Biz ushbu maqolamizda 3-sinf —O'qish savodxonligi kitobidagi turli janrlarda o'rin egallagan lug'at ishiga oid so'zlarni bir nechtasini tahlilga tortamiz. Ma'lumki, darsliklardagi ijodkorlarimizning bolalar uchun mo'ljallangan materiallari turli leksik birliklar bilan boyitilgan. Shu o'rinda umumta'lim maktabi usullari majmualarni ta'riba - Sinovdan xamda chet ellik mutaxassislar imtihonda ishtirok etishdi Bilmayman. Maktab yaratish va chop etishni ushbu oyatda Alloh taolo odamlar orasida tirilishni inkor etadiganlar va o'limdan keyin tirilishni inkor etadiganlar borligini aytdi². Ularning o'quvchi nutqida faol qo'llanmaydigan so'zlar sifatida tahlil qiladigan bo'lsak, ushbu so'zlar bola nutqining rivoji g'alizligini yuzaga keltirmaydi,

¹ Mirziyoyev SH.M. 22.09.2019 videoselektrdagi nutqi

² Yangi O'zbekiston Tarqatqiyot Strategiyasi 2022 B 227

ba'lkı matnning jimjimadorligini oshiradi, tushunarlılik doirasida aynan shu so'zning kerakligini ko'rsatib turadi. Masalan 3-sinf 2017 yildagi nashr O'qish kitobida Normurod Norqobil —Xarital hikoyasidagi lug'at talab qiladigan **ayil** so'zni tahlilimizda ko'rsatishimiz mumkin: **ayil**- egarning usti bilan otning qornidan aylantirib bog'lanadigan to'qali qayish, **ayilday botdi**- qattiq tegdi, og'ir botdi. Bazan tajribada talabalarimizning ma'lum qismi (O'zbek tilining izohli lug'atidan to'liq xabardorligi yo'qligi tufayli) ham bu kabi so'zlarni shevaga oid so'z deb biladiganlari ham yo'q emas. Ammo bu so'z tilimizda mavjud bo'lsa ham kichik yoshdagi o'quvchiga hududiy jihatdan notanish so'z. Yoki shunga o'xshash so'zlar bahor faslida bulutlarning harakatiga nisbatan olingan o'xshatishlarda **asov otday** elasan kabi jumlar ham misol bo'la oladi. Bu kabi so'zlar boshlang'ich sinflarning darsliklarida anchagina.

Biz shu kabi so'zlarning lug'at ishi ssifatida berilishini 3-4- sinf O'qish savodxonligi darsligidagi ba'zi namunalarda ko'rib chiqamiz. **Ulug'bek Hamdam** “**Vatan desam ...**” she'r, *Miltiraydi* – kuchsiz yorug' berib turadi. **Kavsar Turdiyeva** “**Obod mahalla bo'ylab**” she'r, *guzar* – mahallaning, qishloqning bir qismi. **Sharifa Salimov** “**Kuz saxovati**” hikoya, *paqir* – chelak, *qo'ndoq* – ko'mish uchun dastalab bog'langan tok. **Tolib Yo'ldosh** “**Uzumlar oilasi**” she'r, *urug' - aymog'* – qarindosh, *kennoyi* – akaning turmush o'rtog'i. **O'tkir Hoshimov** “**Xazonchinak**” hikoya, *xazonchinak* – kuzda yig'ishtirib olingan hosil qildig'i. *suyunib ketdi* – quvonib ketdi, xursand bo'ldi, *ishkom* – tok osish uchun mo'ljallangan joy. **Nurmat Maqsudiy** “**Ilmli ming yashar**” hikoya, *dong-ovoza*, mashur; *sohibkor* – biror ish, biror kasbning ustasi. **Normurod Norqobilov** “**Qizcha va qarg'a**” hikoya, *o'marib* – o'g'irlamoq, *peshayvon* – uyning uch tomoni devor bir tomi ochiq qismi, *hurkib ketdi* – cho'chib ketdi. **Mirzakalon Ismoil**iy “**Bobongiz xafa bo'lsalar maylimi**” hikoya, *Chechan* – chaqqon, hamma ishni eplaydigan; *kallaklamoq* – daraxtning eskirgan shoxlarini kesmoq.

Anvar Obidjon “**O'n tilla mukofot haqida ertak**” she'r, *kalla* – bosh, *jo'ynay qol* – ketaver, *gavjum* – odamlar ko'p yig'ilgan, *shataloq* – orqa oyoqlarini baravar ko'tarib tepinmoq, o'ynab chopmoq, (ot, mol, kabi hayvonlar).

Bulardan tashqari 3-sinf : O'qish savodxonligil darsligida **Yusuf Xos Hojibning** “**Qutadg'u bilig**” hikmatlari ham keltirilgan. Bu asarni o'qishda lug'atlar ishlanadi.

Bilimni buyuk bil, uquvni ulug',

Bilim, o'quv bilan odamzod qutlug'.

Berdaq “**Bolam**” she'r, *taltayma* – erkananma, kibrlanma; *bohimmat* – himmatli, yaxshilik qiladigan, *uchma* – ishonma.

Yomon bo'lib tushma ko'zga,

Dog'qo'ndirma oppoq yuzga.

Uchma aslo yolg'on so'zga,
Yomondan qoch, yoshsan, bolam.

Go'zal Begim "May dasturxoni" she'r, *sim qoqdi*- qong'iroq qildi, *shay* – tayyor, *etagi* – kiyimning past qism, *bazm* – to'y, tug'ilgan kun yoki biror bayram munoasabati bilan o'tkaziladigan mehmondorchilik, ziyofat, kecha kabi bir necha lug'at talab qiladigan so'zlar o'rin olganki, ushbu so'zlarning izohini keltirish bilan birga material mazmunini tushuntirishda metodikaga oid adabiyotlarda berilgan metodik ko'rsatmalardan foydalangan holda asarni o'qitishdagi tushuntirilishi kerak bo'lgan boshqa rejali ishlarni hal qilsa (tanlab o'qish...) bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq tsikliga investisiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrdauning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e'tibor beriladi. Chunki ana shu sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko'rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi. Binobarin. inson kapitaliga e'tiborni kuchaytirishimiz, buninguchun: barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart³.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, bola nutqining boyib borishida darsliklarda keragidan ortiq tilimizning jimjimadorligini ifodalab turuvchi so'zlar mavjud bo'lib, uni o'qitish va shu so'zlar asosida asar mazmunini tushuntirib borishga doir o'qitish metodlaridan foydalanish, o'qituvchining dars samaradorli oshiradi O'qituvchi tomonidan mahoratli adabiy nutq orqali dars mazmunining tushuntirilishi yuksak madaniyatli nutqi ravon komil insonni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tarbiyaviy ishda, dastavval yoshlar orasida, o'qituvchining shaxsiy namuna bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinf o'quvchilari sirtdan namoyon bo'lgan o'qituvchi sifatlariga taqlid qilishga harakat qilsalar, o'smirlar, xususan yoshlar allaqachon tarbiyachining ichki dunyosining sirini bilib olgan bo'ladilar, undagi bor sifatlar, balki ular ixtiyorsiz yoki atayin yashirilgan va sirtdan bilinarli bo'lmasalarda bari bir ko'radilar. Tabiiyki, faqat pok hulqli va halol kishigina samimiy hamda haqiqiy va yaxshilikka intilgan, yoshiga hos, psixik sifatlariga ega bo'lganlarni tarbiyalay olishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Mirziyoev SH.M. 22.09.2019 videoselektrdagi nutqi.
2. B.To'xliyev —O'zbek tili o'qitish metodikasi|| O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti Toshkent; 2006
3. M. Umarova, x. Xamrakulova, R. Tojiboyeva —O'qish kitobi || 3-sinf uchun darslik , Toshkent, — O'qituvchi|| nashriyoti, 2019-yil.
4. Qosimova.K, Matchonov.S, Gulomova.X. Yo'ldosheva.Sh. Sariyev.Sh. Ona tili o'qitish metodikasi, Toshkent, —Nashir|| nashriyoti, 2009-yil

³ Yangi O'zbekiston Tarqatqiyot Strategiyasi 2022 B 224